

PROSVJETNE PRILIKE BOSANSKIH JEVIJEJA ZA TURSKE VLADAVINE

Jevreji istjerani iz Španije ponijeli su sa sobom veliko duševno blago stečeno godinama u vrijeme njihovog stvaralačkog perioda u toj njihovoj staroj postojbini. Sa ovakvim bogatim nasleđem oni su se nastanili u prostranom turskom carstvu, koje ih je objeručke primilo i dalo im utočište. I, dok su Sefardi koji su se iselili u Holandiju, Englesku i druge kulturne krajeve Evrope nastavili bar za prva dva stoleća nakon emigracije iz Španije sa svojim kulturnim pregnućima i obogaćivali kulturno nasleđe svojih pradjedova (Urijel Da Costa, Spinoza i drugi), dotle su Sefardi u Otomanskoj Carevini ostali dosta pasivni. Kulturna svijest Sefarda se samo još malo vremena održala na visini do koje se bijaše uspela u vrijeme stvaralačkog perioda u Španiji čuvajući brižljivo uspomene na slavnije dane. Zatim je nastao opšti zastoj sve do početka XX vijeka.

I Jevreji Bosne, koji su se skoro isključivo nastanili u Sarajevu, već kratko vrijeme po dolasku u ove krajeve zapustili su i zanemarili svoj negda intenzivni kulturni rad i zapali u duhovnu letargiju. Nigdje prave pobude za stvaralački rad, svugdje samo slijepo sljedovanje predanju i tradiciji. Isključiva duševna hrana bijaše vjerska. I u tom pogledu sa bosanski Jevreji kao neznanat ogranak velikih jevrejskih opština u Turskoj stajali pod njihovim uplivom. U duhovnom i vjerskom pogledu sarajevski Jevreji zavisili su od Soluna. Sve do XVIII stoljeća skoro se nigdje u jevrejskim knjigama ne spominju bosanski Jevreji. Istom sa imenom Nehemije Hajona¹⁾, koji je kao kabalista obišao svu Evropu propagirajući svoju krivu nauku, spominje se Saraj-Bosna pošto Hajon bijaše rodom iz Sarajeva. Tek dolaskom Davida Parde na položaj sarajevskog rabina 1765 mijenja se ovo stanje. Sa Davidom Pardom nastaje nova epoha u duhovnom životu sarajevskih Jevreja, koji su u njemu našli svog pravog duhovnog vođu, vaspitača, prosvjetitelja

¹⁾ Nehemija Hija Hajon rodio se u Sarajevu oko 1650 godine. Ovaj poznati pustolov i jerecik koji je u Berlinu izdao dva jerećićka spisa (kabalističke mistifikacije) konačno je bio raskrinkan i izopćen iz jevrejske zajednice.

i učitelja¹⁾). Zato ga narod spominje po nazivu „Morenu“ (naš učitelj). On je stigao u pravi čas u učmalu jevrejsku sredinu koju je trebalo probuditi iz letargije. Rav David Pardo, već glasoviti učenjak i veliki učitelj, uspio je da jevrejsku zajednicu u Sarajevu duhovno regeneriše; proširuje i reorganizira Talmud-Toru, osniva Višu rabinsku školu i svojim umnim bjesedama i poukama budi kod svojih vjernika smisao i želju za proučavanjem vjerskih znanosti. Narod, ponosan što u svojoj sredini ima tako glasovitog učenjaka, vjerno ga je slušao i slijedio svaku riječ „Morenu“-a. Svaki otac nastojao je da mu se barem jedan sin posveti vjerskoj nauci. U Višoj rabinskoj školi rav Pardo sam predaje Talmud i ostale religijske predmete. Ova škola kao rasadište jevrejske religije i znanosti postade glasovita na cijelom Balkanu. Od kakvog je značaja bilo djelovanje Davida Parde u sarajevskoj sredini najbolje se može ocijeniti po tome što od njegovoga dolaska na položaj rabina i od osnutka Više rabinske škole u Sarajevu za tamošnje rabine biraju samo domaće sinove, dok su dotada svi sarajevski rabini bili mahom iz inostranstva. Kako je gore spomenuto, Sarajevo je stajalo pod uticajem većih jevrejskih centara u Turskoj kao i njihovih ješiva u pogledu vjerskih pitanja, a naročito u pitanjima bračnog i nasljednog prava. Međutim, dolaskom Davida Parde za opštinskog rabina, Sarajevo se potpuno emancipuje. Rav Pardo osposobljuje „Bet-din“, na čijem je čelu on lično stajao, da posve samostalno donosi svoje odluke. Štaviše, mnogi rabini i rabinski senati (Bet-din) obraćaju se rav Pardi u Sarajevu i od njega traže mišljenje u spornim vjerskim pitanjima. To su činili Solun, Sofija, Beograd, Dubrovnik, Split, Venecija, Verona, Ankona, Livorno, Aleksandrija, Krf i drugi.

Sa rav Pardom nastaju prvi začeci skromnog kulturnog stvaralačkog rada, istina samo na polju religije koja je bila u bosanskoj sredini jedina manifestacija prosvjete i kulture tadašnjeg doba. Sam rav Pardo, koji je još prije svoga dolaska u Sarajevo izdao nekoliko djela po kojima je postao glasovit u čitavom jevrejskom svijetu, nastavlja svoj plodni rad. Tako u vremenu dok je bio glavni rabin Jevrejske opštine u Sarajevu (1765—81) izdao je djela: „Lam-naceah le David“, u kojemu pokušava tumačiti mnogobrojna mjesta u Talmudu (Solun 1765), „Mihtan le David“, zbirku stručnih i autoritativnih mišljenja o pretežno građansko-pravnim pitanjima, „Hasde David“, pridodatak Mišni, pored još nekih manje važnih djela i pjesama. Razumije se da su sva ta djela vjerskog sadržaja.

¹⁾ David Pardo potiče od vrlo siromašnih roditelja, koji su bili nastajeni u Dubrovniku, odakle se njegov otac Jakov preselio u Veneciju. Tu se David Pardo rodio 1719 i tu je svršio talmudsku školu. Kao svršeni talmudista dobije mjesto vjeroučitelja kod Jevrejske opštine u Splitu, a nakon smrti rabina i učenjaka Abrahama Pape 1752 postade i rabinom ove opštine. Za ovo vrijeme izdao je nekoliko djela štampana u Veneciji koja mu donesoše ime učenjaka u jevrejskom svijetu. God. 1765 postade glavnim rabinom Jevrejske opštine u Sarajevu, i na tom mjestu je ostao sve do 1781, kada se preselio u Jerusalm. Tu je umro 1792.

Djelovanje rav Parde osjećalo se je još kroz mnoge decenije poslije njegove smrti. Ne samo njegovi savremenici već i kasnija pokoljenja stajali su pod njegovim snažnim uticajem. Neki od njegovih nasljednika na položaju sarajevskih rabina, ugledajući se na svoga učitelja, počeli su takode da pišu i objavljuju svoja djela. Tako je njegov sin Isak Pardo koji ga je naslijedio u časti glavnog sarajevskog rabina izdao 1811 u Solunu djelo „Toafot reen“, tumač i objašnjenje raznih nejasnih mjesta u Talmudu i Midrašu. Jedna njegova responsa na kraju knjige njegovoga oca „Mizmor le David“ sadrži važne podatke za poznavanje prilika u Sarajevu početkom XIX stoljeća.

Sarajevski rabin rav Meir Danon štampao je 1846 svoje djelo „Beer basade“, jednu vrstu komentara Rašija.

Rabin Eliezer Jichak Papo pisao je više djela među kojima su najznačajnija „Bet-tefila“ (pisano dijelom na hebrejskom a dijelom na španjolskom jeziku) i „Pele joec“ na hebrejskom. Njegov sin Juda Papo preveo je ovo djelo na španjolski — ladino. Djelo „Bet-tefila“, pouke i značaj molitava, štampano je u Beogradu 1860.

Elizer Šentov Papo, sarajevski rabin, izdao je na španjolskom jeziku djelo „Damesek Elizer“ koje je štampano u Beogradu 1861. a njegova djela „Mešek Beti“ (Odredbe šabata) na španjolskom i „Ape nutre“ na hebrejskom (Odredbe pesaha) štampana su u Sarajevu u novoosnovanoj Vilajetskoj štampariji 1872—75 (interesantno je da je slugač bio Jevrej Šelomo Juda Atijas).

Zadnji glavni rabin Jevrejske opštine u Sarajevu u tursko doba prije okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije, rav Jozef Finci izdao je svoje djelo „Vajlaket-Jozef“, zbirku raznih lijepih izreka iz Talmuda i Midraša i štampao ga u Beogradu u Tipografiji Knjaževstva Srbije.

Tako su rabini i naučnici onog doba uticali na svoju jevrejsku sredinu, kojoj su služili. Pišući vjerske knjige oni su bili istodobno i književnici, naučnici i prosvjetitelji. Istina, skrcmnih razmjera zaslužni i oboružani znanjem svoga doba. A narod ih je slušao i slijedio brižno čuvajući tradicije i nasleđe predaka koje je dalje predavao potomstvu u amanet.

Pored vaspitanja koje je primao neposredno od svojih rabina-učitelja na propovjedima, u hramu, i u porodici, narod se je vaspitavao u ješivama (vjerskim udruženjima) kojih je bilo u Sarajevu do konca XIX stoljeća priličan broj. U tim udruženjima sastajao bi se narod iza ponoći, zorom, subotom ili u drugim slobodnim časovima i tu bi njegovao tradicije i čitao jevrejsku istoriju. Na tim sastancima se čitala i prevodila na španjolski jezik Biblija kao i druga vjerska djela. Jedan od učenjaka ili rabina tumačio bi im sedmično odlomak iz Peraše ili što drugo. Skoro svaki muškarac je bio član takvog udruženja koje je sedmično pohadao bar u subotu. Svaka je pojedina ješiva brojala po 30—50 članova, a neke i do 300 članova.

Uglavnom sve ješivot imale su istu svrhu: duhovno vaspitanje.

Pored ješivot kao glavnih i opštih zbornih mjesta za izučavanje jevrejske nauke postojale su i druge školsko-vaspitne ustanove kao što je bila škola „Talmud-Tora“. Drugih škola pod turskom vladavinom nije bilo. Svako jevrejsko muško dijete pohađalo je jevrejsku školu, gdje se predavala Biblija, Talmud, hebrejski jezik i drugi predmeti vjersko-moralnog karaktera. (Vilajetska vlada starala se je u vezi školstva samo za muhamedansko žiteljstvo, dok su se ostale konfesije morale same da se staraju za školsku nabrazbu svoje djece. Kod Jevreja ovu brigu vodila je Jevrejska opština.) Ali školstvo je bilo primitivno, bez ikakvog razrađenog pedagoškog sistema. Profani predmeti nisu se predavali. Meldar (škola) nalazio se u nehigijenskim prostorijama nedovoljno prozračnim i često vlažnim.¹⁾ U maloj, nehigijenskoj sobi čučalo je pred učiteljem 50—60 djece razne dobi. Učenici su sjedili pognutih leđa na niskim manderima uokolo sobe, a rabi (učitelji) u sredini na jednom jastučiću. Pred učiteljem je stajao mali sandučić koji je služio kao katedra, a na sandučiću dugi prut — simbol moći. U meldar su primani dječaci od šest godina a vrlo često i od pet godina. Žensku djecu nijesu primali u školu. Stoga se rijetko događalo da je koja žena znala čitati i pisati. Razreda u današnjem smislu nije bilo. Svaki učitelj imao je svoj određen tečaj koji je vodio

¹⁾ Zbog tjeskobe i nehigijenskih prostorija u staroj školi. Jevrejska opština počela je da gradi novu školsku zgradu kako to vidimo iz jedne bilješke u „Sarajevskom Cvijetniku“. Naime novoimenovani valija i vojnički komandant bosanskog vilajeta Safet-paša učinio je posjetu „školama sviju vjerzakona“ u Sarajevu, pa tako i jevrejskoj školi, ali nije bio s njom zadovoljan. O tome donosi „Sarajevski Cvijetnik“ „Dulcem-Saraj“ (tjednik na turskom i srpskom jeziku) u broju 25 od 19 juna 1869 slijedeću bilješku jednog člana Jevrejske opštine u Sarajevu:

„Čujemo da se je Njegova Preuzvišenost najmanje zadovoljila sa evrejskom školom.

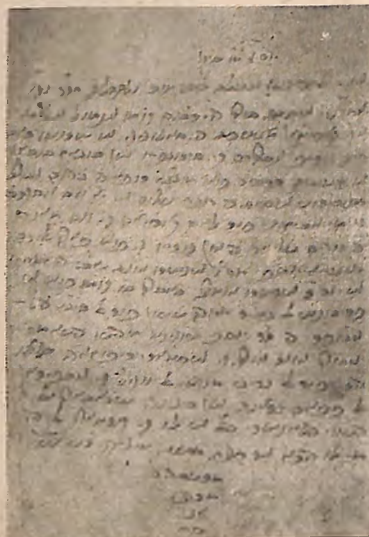
Ova opština zbog nesloge svoju novu školu ostavila do polak nedovršenu i zbog tjeskobe stare škole moradoše Njegovu Preuzvišenost u sinagogi dočekati, no obećali su da će novu školu za jedan mjesec dana dovršiti. Ovoj opštini preporučiti moramo da bi ona Bogu, Caru i narodu bolje ugodila da je školu dovršila i dobavila učitelja koji svoj zadatak razumije i koji bi školu starog metoda oprostio nego što se za neke malenkosti svada i ostavlja nedogađenu školu na koju je i carska vlada dvanaest tisuća groša priložila“.

„Posjeta koju je Njegova Preuzvišenost prošle sedmice svim školama učinila i očinski savjeti, koji su tom prilikom od Preuzvišene strane činjeni, čuveni su kod svakoga dobro mislećeg čovjeka sa zadovoljstvom i proizveli neki utisak“.

„Odmah sutradan skupila se je Opština s namjerom da potraži sredstvo kako će građenju škole, koja je davno počela i već do polovine dograđena, i dalje produžiti i svršiti moći. Dvojica među nama rodoljubivim osjećanjem pobudeni ponudiše Opštini dati od sopstvenog imanja u zajam preko 300 dukata, što još za građenje treba bez interesa. Ovu plemenitu pobudu učiniše g. David Avram Eskenazi, liferant carske vojske u Sarajevu, i Mošo Katan Endeklja vojničkih kasabaša“.

Isto su ponudili i „dvojica narodnijeh pretstavnika Telat efendija i Jako efendija vilajetski kasir, a koji su vinovnici da se je ova škola počela graditi i priložili su jednu trećinu od 50.000 groša što je do sada potrošeno na tu školu“.

godinama i nikad nije pratio svoje učenike u višim tečajevima. Predavao se bez ikakvog metoda — šablonski, mehanički sricanjem naglas i čestim ponavljanjem. Kod čitanja učenici su se klatili čitavim tijelom izgovarajući riječi posebnim pjevuškanjem. Upoznavanje slova i sastavljanje riječi sačinjavalo je nastavno gradivo za prvi tečaj. U drugom tečaju čitali su molitve, zatim se čitao dio nedeljne Peraše sa modulacijom i prevodio na španjolski. Pre-

Sl. 1

Sl. 2.

Sl. 1. — Trgovačko pismo bez datuma i bliže adrese (Original se nalazi u posedu Osmana Sokolovića, bivšeg sekretara Industriske trg. komore u Sarajevu

Sl. 2. — Original ovog pisma se nalazi u dubrovačkom arhivu pod brojem 1984/53. Datirano je sa petnaestim ševatom (januar) bez oznake godine. Nadenno je po svoj prilici u arhivi kneza dubrovačkog jer je upućeno njemu i „pre-svjetlim vjećnicima republike dubrovačke“. Uputio ga je Juda Levi iz Sarajeva kome je od strane kneza odnosno dubrovačkog vijeća povjeren krupni trgovački posao. Ovo pismo potiče po svoj prilici iz XVII vijeka kada su postojale vrlo žive trgovačke veze između Sarajeva i Dubrovačke Republike

vodenje se vršilo tako da bi učitelj jedanput čitao rečenicu u prevodu a iza njega su učenici morali ponavljati prevod sve dotle dok ga ne bi naučili napamet. O gramatici nije bilo ni govora. Klasifikacija učenika po ocenama nije se provodila. Učenika koji se osposobio za prelaz u viši tečaj odveo bi osobno učitelj svome kolegi, a ovaj bi ga bez daljnje formalnosti primio. Nepotpuni i primitivni metod

učenja nadoknađivao bi se velikim brojem nastavnih časova. U ljetno doba učilo bi se po osam sati dnevno, a zimi po šest sati. Učitelji nisu nikad održavali sastanke ni sjednice na kojima bi se raspravljalo o školskim pitanjima. Svaki je bio takoreći autonoman. Svaki učitelj u svom razredu predavao je i učio onako kako je on smatrao da je najbolje i najcelishodnije.

Naročito treba istaći da se je u školi učilo računanje i pisanje „ladino“ tj. pismo na španjolskom jeziku sa hebrejskim kurzivom (raši). To je bilo diktovano nužnom praktičnom potrebom. Jevreji, u pretežnoj većini trgovci, služili su se tim pismom i španjolskim jezikom na kojemu su vodili svoju privatnu i trgovačku prepisku kao i sve teftere (trgovačke knjige). Pomoću tog jezika i pisma kao univerzalnog sredstva sporazumijevanja bosanski Jevreji kao i ostali Jevreji na Balkanskom Poluostrvu bili su u mogućnosti da bez teškoća saobraćaju i sa najudaljenijim privrednim centrima Levanta, Srednje i Zapadne Evrope, kao i Srednje Azije, Egipta i Maroka.

Svršivši najviši tečaj, dak je trebalo da se odluči ili da nastavi učenje i da se posveti rabinskom pozivu, ili da napusti školu i stupi u život. Mnogi od njih i kad nisu imali namjeru da se posvete rabinskom zvanju produžili bi nauku. To je bio čest slučaj sa sinovima imućnijih roditelja, za koje izdržavanje odraslih sinova nije bio nikakav problem. I tako se dešavalo da je bilo izvrsnih poznavalaca vjerske nauke koji su po zanimanju bili trgovci. Ova okolnost ujedno objašnjava i činjenicu zašto je Sarajevo tako dugo bio priznat centar jevrejske religiozne nauke. Mada nije bilo zakona o obaveznom pohađanju škole, kod Jevreja je bila rijetkost da muško dijete nije pohađalo Talmud-Toru. Stoga se može reći da su skoro svi Jevreji znali čitati i pisati bar hebrejski i ladino.

Godine 1869 otomanska vlada donijela je školski zakon kojim je trebalo uvesti obaveznu javnu nastavu u cijelom carstvu. No u Bosni i Hercegovini ovaj zakon nije proveden u život. Dolaskom Topal Šerif Osman paše (1861) za vezira bosanskog poboljšale su se i u Sarajevu prosvjetne prilike. On je pored kirajethane (čitavnice) osnovao ruždiju (srednju školu) i administrativno-pravnu školu (mektebi hukuk) za odgajanje činovničkog podmlatka. Ove škole mogla su pohađati i nemuhamedanska djeca. Vladislav Škarić u svojoj knjizi „Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije“ naročito ističe da je doktor Isak Salom¹⁾ slao svoju djecu u ruždiju, ali se zna da su i druga jevrejska

¹⁾ Dr Isak Salom, rodom iz Sarajeva, bio je prvi a vjerovatno i jedini evropski školovani ljekar Bosanac u Bosni. Svršio je medicinski fakultet u Padovi i tu stekao stepen doktora medicine. Vršio je ljekarsku praksu u svom rodnom mjestu, u Sarajevu, gdje je stekao glas odličnog stručnjaka. Poznat pod imenom Isak efendija, bio je poštovan i cijenjen od stanovništva svih konfesija. Godine 1850 divizionar Tahir paša imenovao ga je vojnim ljekarom, a kad je vezir Topal Šerif Osman paša formirao međžlis-idaret (Zemaljsko upravno vijeće), u nj je ušao Isak efendija kao predstavnik bosanskih Jevreja. Pod konac svoga života 1873 odselio se u Jerusolim gdje je iduće godine umro.

djeca pohađala ruždiju i administrativno-pravnu školu. Shvatajući pravilno potrebu osnovne nastave, Topal Šerif Osman paša davao je podstreka da i nemuslimanski stanovnici otvaraju svoje škole. koje je novčano pomagao. Tako je on omogućio fra Grgi Martiću da otvori u Sarajevu realnu školu (za čiju izgradnju je i Jevrejska opština u Sarajevu dala novčanu pomoć), a privatnoj ženskoj školi Stake Skenderove isposlovao državnu pomoć. Po doktoru Kötchetu tu školu, koja je bila smještena na Bistriku, pohađala su i djeca drugih konfesija pa i jevrejska. Iz arhive Austro-ugarskog konzulata u Sarajevu ustanovio sam da su jevrejska ženska djeca pohađala i Školu časnih sestara.

Jevrejska škola Talmud-Tora postojala je sve do 1910, kada je prestala s radom.

Iako su ješive i druge vjerske škole imale mnogo nedostataka i u svojoj organizacionoj strukturi i u svom školsko-pedagoškom metodu, ipak su odigrale veliku ulogu u očuvanju jevrejskog duha i jevrejske tradicije. Pod njihovim vaspitno-prosvjetnim djelovanjem, a živeći u jednoj nadasve tolerantnoj sredini, bosanski Jevreji su mogli bez smetnji da provedu i izgrade autonomnost svog duhovnog života. Na taj način malobrojno bosansko Jevrejstvo očuvalo se tako da kasnije u doba emancipacije nikad nije pokazalo ni najmanju tendenciju ka asimilaciji. Stoga je ono moglo da postoji do pred Drugi svjetski rat kao političko-istorijska zajednica sa svim svojim specifičnim osobinama.

Crpeći izvor snage za svoja kasnija duhovna stremljenja u ješivama i drugim jevrejskim školama u kojima su se izučavale samo vjerske discipline, bosanski Jevreji stvorili su bazu za dalji svoj kulturni razvoj, koji je dostigao svoj snažniji uspon u savremenim uslovima krajem XIX stoljeća i u prvim decenijama XX stoljeća, kada su se njihove zamrle snage probudile na nov život i nove duhovne napore, o čemu će biti riječi u jednom posebnom članku.

LITERATURA

Dr Moric Levi: David Pardo. Jevrejski almanah za godinu 5686 (1925—1926).

Dr Moric Levi: Sefardi u Bosni. Židovska svijest 1924 g.

Jakov Maestro: Prilog Sarajlija rabinskoj književnosti. Jevrejski Glas godine 1939.

Jakov Maestro: Naš stari „Meldar“. Spomenica o proslavi tridesetogodišnjice jevrejskog kulturno-prosvjetnog društva „La Benevolencije“ 1924 god.

Dr Isak Alkalaj: Jevrejske knjige štampane u Beogradu. Jevrejski almanah za god. 5636 (1925—1926).

Vladislav Skarić: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije. Sarajevo 1937 god.

Dr Josef Kötchet: Aus Bosniens letzter Türkenzeit.